

ГАДЯЦЬКА УНІЯ В КОНТЕКСТІ ВІДНОВЛЕННЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЧАСІВ І. ВИГОВСЬКОГО

О. М. Ситник, В. Груздь

Завершення доби Хмельниччини, а з нею й – Національно-визвольних змагань 1648-1657 років і початок Руїни козацько-гетьманської держави стало однією з найдраматичніших сторінок української історії. І на тлі цих процесів поява постаті І. Виговського стала знаковою подією та унікальним шансом на відновлення української гетьманської державності. Особливу ж роль у цьому процесі відіграли Гадяцькі пакти. **Актуальність статті** пов'язана насамперед із важливістю переосмислення політико-правової ситуації в Україні протягом 1657-1659, загалом і – значення Гадяцької унії та Гадяцьких пактів зокрема.

По смерті Б. Хмельницького його справу продовжив І. Виговський, який мав авторитет серед козацької старшини. Насамперед тієї її частини, яка, як і Б. Хмельницький, вже відчувала загрози своїй владі, своїм інтересам з боку московського самодержавства.

Шукаючи можливості протидіяти спробам поглинання української держави, гетьман Іван Виговський 16 вересня 1658 року у м. Гадячі укладає договір з поляками, котрий формально денонсував українсько-московський договір 1654 року. Незважаючи на те, що ця угода, укладена між Гетьманщиною та Річчю Посполитою, не була втілена в життя, вона стала альтернативою Переяславській угоді 1654 року та формувала принципово іншу модель розвитку козацько-гетьманської держави.

Згідно з Гадяцькою унією Річ Посполита перетворювалась із двоєдиної держави у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського у триєдину, де до двох перших, на засадах повної рівності, приєднувався третій суб'єкт конфедерації – Велике князівство Руське. Як зазначалося в тексті Гадяцького договору, православна церква зберігала «свої прерогативи і вільне вживання свого

богослуження по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського», а також – право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів тощо. «Підтверджуються усілякі вольності, надані Війську Запорізькому привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою» [1, с. 23, 26]. Однак, як відзначив М. Маркевич, ті обіцянки, котрі містилися в тексті трактату, були невідповідні здоровому глузду, характеру Польщі та духу римського католицизму, що в них видно підступність і неправду [2, с. 261].

На думку, М. Грушевського, важко говорити «при теперішнім запасі наших» відомостей, наскільки серйозно брали творці Гадяцької унії план переходу назад під зверхність Польщі та розриву з Москвою. Судячи з ретроспективної точки зору, Гадяцька унія не мала шансів на успіх: втрата України для Польщі була ще фактом занадто свіжим, щоб польська шляхта могла змиритися з ним і широко відшукувати новий порядок речей для окремого й автономного Великого князівства Руського [3, с. 391]. На думку О. М. Мироненка, у Гадяцькому договорі не могло бути й мови про незалежність українських земель. Навпаки, правовий статус Війська Запорізького втрачав багато з того, чого домігся Б. Хмельницький [4, с. 61]. Слід також зауважити, що Гадяцька угода була спробою пристосувати козацький устрій до політичної системи польської шляхетської держави.

Зрештою, Гадяцькі пакти були компромісною формою погодження з поляками, через це тільки частково відбивають позицію І. Виговського та його оточення, як і будь-які інші договори козаків із чужими державами. Але існує документ: «Перелік пунктів і покірних прохань І. Виговського польському королю і Речі Посполитій», складений 1659 року, тобто після Гадяцьких пактів, що свідчить: пакти його також не задовольняли. Отже, маємо тут його персональну програму. По-перше, гетьман прагнув об'єднати під своєю булавою весь

український народ (ідея соборності, яка має свою історію), через це подавав вимогу приєднати до визначеної козацької території, тобто Великого князівства Руського, воєводства Руське (Галичину), Волинське та Подільське. По-друге, вказувалося на потребу створення збірника законів, а гетьману мали надати повну владу. По-третє, рішуче вимагалось скасувати унію, тобто привести Козацьку державу до одноконфесійності, також встановити, крім існуючого, суд для духовенства. По-четверте, розширити права православної української шляхти на всій території, а що найцікавіше: обстоювалося право на нові свободи: «Вільний народ до вільного приходять єднається і, чого треба, просить», тобто союз розглядається не задля підданства чи підлеглих, а задля ширшого задоволення суспільних потреб рівних однаковою мірою народів – надзвичайно важливе подання. Але, з другого боку, І. Виговський (як і Б. Хмельницький, до речі) прагнув до встановлення спадкового гетьманства, що повертало Україну до монархізму, а отже, до поняття народу, а не нації – і це в той час, коли народ відчував себе хоч і не до кінця сформованою, але нацією, яка воліла не підлягати незмінному володарю, а брати колективну участь в управлінні своєю державою». Це була суперечність часу, що також впливало на рівень розвитку національної ідеї. Щоправда, за І. Виговським, монархія мала бути обмежена, бо проголошувалося право вето кожної особи з-поміж шляхти, а покладався постулат вирішення того чи іншого питання голосами більшості. Йшлося і про утворення Запорозького воєводства. Таким чином, у проектах І. Виговського національно-визвольна ідея піднялася на якісно вищий рівень, але знову-таки постулату незалежності не ставила й мала ряд самообмежень, що поглиблювало суперечності в суспільстві замість, того щоб їх долати та гармонізувати, наприклад, гетьман захищав корпоративні інтереси власної родини. Але більшого політичного мислителя за І. Виговського Україна в той час не знала, через що після його падіння помічаємо виразне пониження рівня національної свідомості серед козацьких провідників [5, с. 91, 92]. Цілком очевидно, що такий доволі

мудрий і розважливий державний діяч, як І. Виговський усвідомлював, що Україні, з її демократично-республіканськими традиціями, в складі монархічно-деспотичної Московської держави історичної перспективи не існувало. Тому закономірним було його прагнення хоча б якоюсь мірою відстояти ідейно-політичні та ідеологічні засади своєї Вітчизни.

Гадяцький трактат не відображав усіх прагнень козацької старшини на чолі з І. Виговським. Українська делегація на переговорах прагнула утвердження Великого князівства Руського не лише в межах Наддніпрянщини, а й прилучення до нього воєводств Волинського, Подільського, Руського і Белзького, а також Пінського та Мстиславського повітів – тобто всіх населених українцями земель Речі Посполитої. Однак цих домагань не вдалося в цілості реалізувати. Україна отримала тільки автономію, а не державну рівноправність з Польщею, і ця автономія мала поширитись тільки на Наддніпрянщину, а не на всі українські землі. Головні ідеї, за котрі велося змагання, – з'єднання всієї української території та державна незалежність, лишилися нездійсненими, а без прийняття цих основних засад, за котрі, зокрема, виступав Юрій Немирич, Гадяцька угода залишалася тимчасовою комбінацією і не могла вважатися сталою й довготривалою [6, с. 71, 72]. Гадяцький трактат, що не отримав належної підтримки у сучасників Івана Виговського та Юрія Немирича, згодом став певним політичним ідеалом, «українською національною програмою», заключним акордом якої були змагання Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Згідно з цим трактатом, Козацька держава тлумачилась як окреме політичне тіло, об'єднане у федерацію з Польщею та Великим Князівством Литовським під скіпетром одного короля. Передбачався розподіл законодавчої та виконавчої влади між національними зборами депутатів від усіх земель князівства та пожиттєво обраним і затвердженим королем гетьманом. Українська мова ставала діловою мовою Великого князівства Руського, воно мало свій вищий апеляційний суд і скарбницю, свою грошову одиницю й власну армію. Унія повинна бути скасована, а православна віра

урівнювалася в правах з римо-католицькою. Найбільшою новизною виділяються IV-VI розділи трактату, в яких проголошується існування в Україні двох академій, достатньої кількості шкіл, бібліотек і друкарень, чим забезпечувалась реальна свобода слова та друку. Ідеал парламентського державного устрою, взірцем для якого слугувала, передовсім, політична модель Речі Посполитої, що зародився в головах козацької старшини за часів Хмельниччини й був викладений у Гадяцькому трактаті, сприяв витворенню ідеології, яка спрямовувалась на визволення Батьківщини з-під «невольничої кормиги» Московії. Практичне завершення ця ідея отримала у відчайдушній спробі І. Мазепи вивести Україну з-під російського скіпетра, а теоретичне – у творчості гетьмана-емігранта П. Орлика [7, с. 129, 130].

Гадяцький трактат фактично постав як синтез козацького та шляхетського розуміння належно організованого суспільства й держави, чи не вперше продемонстрував рівень справжнього стратегічного мислення, давши змогу козацькому повстанню піднятися до рівня революції, котра заклала фундамент нової держави [8, с. 42].

Е. Вілсон звертає увагу на існування твердження про те, що Гадяцька угода була лише шляхетським проектом, що мав на меті радше здобуття привілеїв, аніж зміну геополітичної орієнтації Гетьманщини, а суспільний спротив цій угоді виявився надто значним. Більшість простих запорожців і далі орієнтувалася на Москву, тож Гадяцька угода так і не була втілена в життя [9, с. 113]. З формально-правового боку Гадяцька угода не мала антимосковського звучання [10, с. 105]. Тим не менше, реакція московського царя була рішучою щодо прагнення покарати І. Виговського та його однодумців. Це, у свою чергу, привело до великої поразки московських військ під Конотопом, про що яскраво засвідчив Самовидець [11, с. 80]. Однак І. Виговський не зміг скористатися з перемоги під Конотопом. Причина цього полягала не стільки у зраді, що готувалася проти нього в цей час, як головно – в традиційній для українців проблемі відсутності єдності,

особливо в час небезпеки, і в неспроможності витворити дієву й самодостатню державницьку ідеологію.

У цілому ж, згідно твердження В. Щербака, Гадяцькі статті (пакти) засвідчили досить високий ступінь розвитку національної ідеї: свобода віри на своїй етнічній території, широка амністія, освітня та культурна програма; нобілітація частини козаків у шляхту; дожиттєвість обрання гетьмана, право чеканити власну монету тощо [12, с. 88, 89]. Незважаючи на те, що політичні ідеї Гадяцької угоди так і не були втілені в життя, її дух, ідеологія були розвинуті вже на початку XVIII століття І. Мазепою та П. Орликом.

Своєрідним ідеологічним продовженням Гадяцьких пактів стала Чуднівська угода 1660 року, котра у своїх головних рисах наслідувала Гадяцьку унію, але вже не було мови про окреме Велике Князівство Руське; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі [13, с. 298]. Відповідно до Гадяцької угоди передбачалося анулювання домовленостей Війська Запорозького стосовно протекції московського царя та інших іноземних володарів, з якими козаки не Мали права встановлювати стосунки в майбутньому [14, с. 118]. Чуднівська угода привела до розколу України на Лівобережну й Правобережну та поглиблення Руїни козацько-гетьманської держави. Зростало й ідеологічне розшарування козацтва на пропольську, промосковську й протурецьку орієнтацію

На рубежі 1663-1664 років представники тодішньої української політичної еліти – Й. Нелюбович-Тукальський, І. Виговський, І. Богун, І. Сірко, О. Гоголь та ін., стали ініціаторами організації широкого народного повстання на Правобережній Україні з метою «створення незалежної Козацької Держави на чолі з І. Виговським» [15, с. 117, 118]. Однак ця ідея так і лишилася нереалізованою. Так само, як і раніше – за гетьманування І. Виговського – Гадяцькі статті, котрі несли в собі продовження ідеї Б. Хмельницького про Велике князівство Руське, але вже у вигляді аристократичної республіки [16, с. 96-104].

Ще одним наслідком державницької ідеї Б. Хмельницького, стала політика П. Дорошенка.

Продовжуючи розвивати наступальну лінію Б. Хмельницького та І. Виговського, П. Дорошенко, який у часі національно-визвольної війни єдиний піднявся до ідеї незалежної України, але не тільки не зміг її втілити, а не знайшов сили втриматись і на орієнтаційному, протекційному рівні, бо не володів достатніми силами, правлячи тільки частиною України, при цьому змушений боронитися і від поляків, і від московитів, і від своїх, що стояли на сателітних позиціях, через що його акція була схожа більше на борсання човна в розхитаних хвилях, як на цільний, організований і осмислений чин. Мав єдину мету: вберегти національну ідею на найвищому піку її становлення, що чинив уперто й непоступливо, але, зрештою, був змушений покласти булаву Б. Хмельницького й схилити голову перед сильнішим завойовником.

Не дивлячись на ідеологічно-мовну строкатість (літописні пам'ятки написані українською, польською, латинською, російською мовами), вони в сукупності створюють надзвичайно містке, панорамне (в часі та просторі) епічне полотно відродження, утвердження, руйнування та знищення української Козацької держави з різних суспільно-політичних і світоглядно-культурних засад. Усі твори об'єднані між собою виразною тенденційністю та прагненням дати власну версію зображення національно-визвольної війни 1648-1657 років під проводом Б. Хмельницького та її політичний крок – січневу Переяславську раду 1654 року [17, с. 87]. Оцінюючи козацьке літописання, М. Попович зауважив, що історична свідомість тієї пори навіть не претендує на те, що ми сьогодні називаємо науковим поясненням. Йдеться радше про морально-естетичну оцінку історії, виявлення в ній внутрішнього драматизму, величі й ницості, переживання минулого як «толікой трагедії», що в ній кожен є дійовою особою [18, с. 278]. До того ж, як зауважив В. Шевчук, козацькі літописи, здебільшого, не були пам'ятками індивідуального суспільного мислення, а пам'ятками мислення певної верстви, і як правило – проросійської орієнтації. Відповідним чином, вони певною мірою сприяли до творення негативних міфів про українських гетьманів, які ставали

неугодними російській владі. Впродовж століть офіційна російська і залежна від неї українська ідеологія активно намагалися скомпрометувати І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, послугуючись при цьому аж зовсім не науковими, а ідеологічно-міфотворчими постулатами й засобами [16, с. 89].

Загалом слід підсумувати, що документ, котрий був укладений 16 вересня 1658 року у м. Гадячі й згодом ратифікований сеймом Речі Посполитої, різні автори називають по різному: трактат, унія, договір, угода, пакти, статті тощо. Очевидно, що такого роду різноманітне трактування назви документу обумовлене його неоднозначним характером і непересічним змістом.

У разі успішного втілення в життя ідей Гадяцької унії, Річ Посполита перетворилася б на конфедерацію поляків, литовців й русичів-українців. Українська буферна держава, котрої тоді бракувало, могла перетворитися на східну опору польсько-литовської держави. Таким чином можна б було стримати експансію Московської держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гадяцька угода 1658 року. Тексти // Гадяцька унія 1658 року / [редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.]. – Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 9-30.
2. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич. – К. : Концерн «Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 664 с.
3. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005 – . – Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – 386-396.
4. Мироненко О. М. Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648-1687) / О. М. Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 4. – С. 61-75.

5. Щербак В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники : істор. нарис / В. О. Щербак. – К. : МАУП, 2007. – С. 272 с.
6. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. – К. : Вид-во «ПАРАПАН», 2002. – С. 396 с.
7. Довга Л. До питання про барокову ментальність українців / Л. Довга // Генеза. Філософія. Історія. Політологія. – 1997. – № 1 (5). – К. : Вид-во «Генеза», 1997. – С. 127-137.
8. Сокирко О. Бунт безпорадності / О. Сокирко // Тиждень. – 2011. – № 40. – С. 42-44.
9. Вілсон Е. Українці : несподівана нація / Е. Вілсон; пер. з англ. Н. Гончаренка, О. Гриценка. – К. : «К.І.С.», 2004. – 552 с.
10. Горобець В. Мрія, утоплена в підозрілості й образах, або Чому таким коротким було життя українсько-польської унії 1659 року? / В. М. Горобець // Війни і мир. – К. : АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 94-108.
11. Літопис Самовидця ; упор. : Я. І. Дзира. – К. : Наук. думка, 1971. – 208 с.
12. Щербак В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно-визвольна та її подвижники : істор. нарис / В. О. Щербак. – К. : МАУП, 2007. – 272 с.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.
14. Горобець В. «Щасливий» 1660 рік, котрий так і не приніс жаданого щастя... Чуднівська війна і Чуднівський мир / В. Горобець // Війни і мир. – К.: АТЗТ «Українська прес-група», 2004. – С. 94-108.
15. Ластовський В. Перебування Юрія Хмельницького в чернецтві : спроба реконструкції / В. Ластовський // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. ІХ. – С. 110-120.

16. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. О. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
17. Корпанюк М. Тема Переяславської ради та її наслідків у літописанні XVII – XVIII століть / М. Корпанюк // Переяславська рада : історичне значення та політичні наслідки. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 2003. – С. 86-95.
18. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2001. – 728 с.